

LEVEN IS EEN KUNST

Paul van Tongeren

LEVEN IS EEN KUNST

*Over morele ervaring,
deugdethiek en levenskunst*

KLEMENT | PELCKMANS

© Uitgeverij Klement, Zoetermeer 2012
Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Marion Rosendahl
Afbeelding op omslag: Sanne van Tongeren

ISBN 978 90 8687 102 5 (Nederland)
ISBN 978 90 289 7008 3 (België)
D/2012/0055/371

INHOUD

Voorwoord 9

Inleiding 11

Kunst 13

I ETHIEK EN BETEKENIS 17

1 Leven als kunst 17

2 Voorbeelden 19

3 Feiten en meningen 24

4 Betekenis en kwaliteit 28

5 Aristoteles 33

6 ‘Objectief’ en ‘subjectief’ 36

7 Dissensus en consensus 41

8 Socrates en het begin van de ethiek 44

Literatuur 48

Aandacht 49

II HERMENEUTIEK EN ERVARING 53

1 Kritiek van de filosofische pretenties van de ethiek 54

2 Hermeneutiek van de morele ervaring 57

3 Geluk 65

3.1 subjectief en objectief 66

3.2 formeel en inhoudelijk 69

3.3 descriptief en normatief 70

3.4	autonoom en heteronoom	73
4	Menselijke waardigheid	75
4.1	onschendbaar en voortdurend geschonden	76
4.2	‘fundering’?	77
4.3	religieuze uitleg	79
4.4	waardigheid als opgave	81
4.5	relationaliteit	82
5	Ervaring?	85
5.1	ervaringen zijn geen feiten	87
5.2	wat maakt ervaringen moreel?	88
5.3	ervaringen en teksten	89
	Literatuur	92

Relaties 95

III	DEUGD EN LEVENSKUNST	99
1	Deugdethiek	101
2	Levenskunst	110
2.1	Pierre Hadot: filosofie als een manier van leven	112
2.2	Wilhelm Schmid en Joep Dohmen: levenskunst als zelfverantwoordelijkheid	121
3	Levenskunst, deugdethiek en het menselijk onvermogen	128
	Literatuur	133

Liefde 135

IV	GRIEKS EN CHRISTELIJK	139
1	Vertaling en interpretatie	141
2	Differentiatie en ordening	150
3	Aanvulling	155
3.1	‘in ons zonder ons’	158
3.2	het kwaad van de zonde	160

3.3	geloof, hoop en liefde	166
	Geloof	168
	Hoop	170
	Liefde	171
4	Evaluatie en overgang	173
4.1	de twee kanten van de theologale deugd	173
4.2	deugden na de dood van God	175
	Literatuur	176

Geduld 179

V	NIETZSCHE EN/OF ARISTOTELES	181
1	De immoralist en de deugdedethiek	182
2	Socratische, christelijke en 'wordende' deugden	185
2.1	eerlijkheid	187
2.2	maat	189
2.3	geloof, hoop en liefde	192
3	Nietzscheaanse aandachtspunten voor een actuele deugdedethiek	194
3.1	wat blijft	196
3.2	wat verandert	200
3.3	problemen	206
	Literatuur	208

Schaamte 211

VI	DEUGDEDTHIEK IN EEN ONTTOVERDE NATUUR	217
1	Ethiek en (mens)wetenschap	220
2	Wetenschappelijke kennis en interpretatie van de betekenis	227
3	De structuur van het verlangen	229
4	De ethiek van de psychoanalyse	235
5	De uitdaging aan de ethiek	239
6	Kan de ethiek antwoorden?	240

7 (Deugd)ethiek en (levens)kunst 245
Literatuur 249

Aforismen 251

VOORWOORD

Dit boek dankt zijn ontstaan niet in de laatste plaats aan andere boeken. Op de eerste plaats aan de filosofische en literaire teksten die ik las en die me hebben geïnspireerd tot de gedachten in dit boek. Ten tweede aan twee eerdere eigen boeken (*Over het verstrijken van de tijd* uit 2002, en *Deugdelijk leven* uit 2003); die leverden veel uitnodigingen voor lezingen op, en daardoor nieuwe teksten, die voor een deel in dit boek zijn uitgemond. Ten derde aan mijn eerder dit jaar verschenen boek *Het Europese nihilisme*. Tijdens het werk aan dat boek, begon ik aan deze tekst, om zo nu en dan aan die thematiek van het nihilisme te ontsnappen en van het schrijven daarover uit te rusten.

Behalve boeken waren plaatsen van belang: ik noem met dankbaarheid de ideale omstandigheden aan het NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study) in Wassenaar, waar ik in het academisch jaar 2011/12 mocht verblijven om dat andere boek te schrijven. Voor het schrijven van dit boek was bovenal de locatie van dat instituut van belang: vlak bij het strand, waarover ik vier seizoenen lang heb kunnen wandelen, langs die eindeloze zee, die in elk licht weer anders is, die nooit rust, maar alle onrust in een mens tot bedaren kan brengen.

Belangrijker dan de boeken zijn de mensen erachter: mensen die ze aanbevelen, met wie ik erover kon spreken, die mij erover aanspreken. En vele andere mensen die ik op andere manieren, op andere plaatsen en momenten heb ontmoet. Ik noem er hier slechts één: degene die mij leerde denken zoals ik dat in dit boek probeer te doen, en die me altijd aangemoedigd heeft om de verschillende, soms tegenstrijdige lijnen van mijn belangstelling te blijven onderhouden, in het vaste vertrouwen dat ze ooit sa-

men zouden komen. Dit boek, waarin dat misschien een beetje begint te lukken, is opgedragen aan zijn nagedachtenis: Theo Zweerman o.f.m.

De andere boeken waaraan dit boek zijn ontstaan dankt, zullen hun sporen hebben nagelaten. Ik heb niet geprobeerd de herkomst van elke gedachte nauwkeurig te traceren. Aan het eind van elk hoofdstuk wordt literatuur vermeld: deels betreft dat literatuur waarnaar in het hoofdstuk werd verwezen, deels (en dan voorzien van een asterisk *) eerder gepubliceerde teksten van mijzelf die – of waarvan stukken – in het hoofdstuk zijn verwerkt, deels andere suggesties voor wie rond de thematiek van het hoofdstuk meer zou willen lezen.

Nijmegen, augustus 2012

INLEIDING

In de filosofie gaat het erom ‘de fenomenen te redden’. Hoewel de uitdrukking stamt uit de antieke astronomie, heeft ze overleefd als taakomschrijving van de filosofie. Misschien wordt ze daarom veelal aan Plato toegeschreven, de eerste onder de filosofen. ‘Redden’ is de vertaling van het Griekse *sooizēin*. Dat betekent ook: ‘bewaren’, ‘behoeden voor verduistering’, en dus positief: ‘aan het licht laten komen’.

Een tekenaar heeft soms slechts een paar lijnen nodig om een gezicht te tekenen, en zo een persoon te doen verschijnen. Wie de geportretteerde kent, ziet dat hij het helemaal is. Je ziet iets wat je eerder niet zag, maar wat je niettemin *herkent* nu je het ziet.

In zo weinig mogelijk woorden iets van betekenis laten zien, een betekenis aan het licht brengen – dat is het ideaal van de filosofie. Maar het lijkt haar lot dat ze altijd maar meer woorden gebruikt en vooral altijd maar weer over zichzelf spreekt in plaats van zichzelf te *zijn*, te zijn wat ze is, te doen wat ze moet doen: aan het woord laten komen wat van betekenis is, ter sprake brengen wat de werkelijkheid te zeggen heeft.

Omdat ook dit boek onvermijdelijk weer zal uitweiden, argumenteren en discussiëren, heb ik geprobeerd de hoofdstukken steeds van elkaar te scheiden door middel van *intermezzi*: korte teksten waarin hopelijk iets *getoond* wordt van die betekenis die ons leven tot een menselijk leven maakt. Die tekstjes onderbreken het betoog van de ‘hoofdtypekst’ (in de inhoudsopgave zijn ze niet genummerd en staan hun titels in cursief), maar ze houden er wel verband mee. Ze gaan steeds over de twee thema’s die

ook de hoofdtekst mee bepalen, maar die daarin eerder op de achtergrond blijven: intermenselijke relaties en de ervaring van onze tijdelijkheid. Ze komen voort uit de beoefening van een vorm van ethiek zoals die in de hoofdtekst van het boek wordt uitgelegd en verantwoord. Ik heb de verleiding willen weerstaan om ook dat verband weer te gaan uitleggen. Hopelijk spreken de tekstjes voor zichzelf. Het zou mooi zijn als ze de rode draad zouden vormen die ook de andere teksten verbindt.

Misschien gebruiken echter ook die stukken weer teveel woorden. Misschien moet de filosofie aforistisch worden om fenomenen te redden. Daarom staat er aan het eind van het boek geen ‘intermezzo-tekst’, maar een serie aforismen.

Nietzsche, de meester van de filosofische aforistiek, noemt elke (zelfs “elke grote”) filosofie: “een soort ongewilde en ongemerkte memoires”, waarin de morele bedoelingen van de auteur de eigenlijke kern uitmaken. De hoofdtekst mag de auteur verraden, met de *intermezzi* stelt hij zichzelf voor, gewild of ongewild. Het kortst en krachtigst gebeurt dat in die paar aforismen aan het eind van het boek. De lezer kan dus ook daar beginnen en vervolgens zijn conclusies trekken en kiezen of hij de kennis-making wil voortzetten.

*Kunst**

Wanneer – in de *Odyssea* van Homerus – de cycloop Polyfemos zijn mede-eenogen te hulp roept, nadat hij door Odysseus verblind en machteloos geworden is, vragen zijn collega's hem, wie hem dan wel belaagt. Als antwoord noemt hij dan de naam die Odysseus hem had opgegeven: 'outis', dat is Grieks voor 'niemand'. Waarschijnlijk verstond de cycloop geen Grieks. Zijn soortgenoten blijkbaar wel: ze lachten hem uit en waren niet van plan te helpen, aangezien hij volgens hem zelf door 'niemand' werd belaagd. Polyfemos voelde zich waarschijnlijk flink belazerd, in elke zin van het woord.

Ongeveer zó voelt zich degene die probeert iets te zeggen over kunst; ik neem nu maar als voorbeeld de literaire kunst van de schrijver Nescio (pseudoniem van J.F. Grönloh). We moeten het doen met zijn paar verhalen, krap 200 bladzijden prozagedichten. En op elke verdere vraag antwoordt de auteur slechts met zijn naam; geen Grieks dit keer, maar Latijn: *nescio*, 'ik weet het niet' of vrij vertaald: 'weet ik veel!'

Misschien is er toch nog hoop – hoewel dat waarschijnlijk een misleidende term is. Er kan misschien wel iets ontdekt worden. Ook de cycloop heeft uiteindelijk iets begrepen: hij heeft begrepen dat hij bedrogen was en dat hij verloren had. Geen echt hoopvol inzicht dus, maar toch: een inzicht. Misschien leert ook Nescio ons iets, al is het mogelijkkerwijs even weinig hoopvol.

* Dit is een bewerkte versie van een deel van een tekst die eerder werd gepubliceerd als: 'Paradijselijk niet-weten – Nescio in Nijmegen'. in: *Het aards paradijs* Nijmegen: Intermedi-Art, 2009, pp. 47-49.

De personages die Nescio in zijn verhalen ten tonele voert zijn eigenlijk duidelijk genoeg: Japi en degenen die hij uitvreet; Koekbakker en de andere titaantjes, dat wil zeggen: de aardige jongens die ze waren, niet de hopeloos fatsoenlijke en verstandige heren die ze geworden zijn (“behalve Bavink, die mal geworden is”); en het dichtertje en zijn Dora. Wie zijn die personages en wat geeft Nescio ons door hen te verstaan?

Ze zijn moeilijk te karakteriseren door wat ze zelf doen; de meesten doen eigenlijk nauwelijks iets. Wie ze wil beschrijven, moet dat waarschijnlijk doen door aan te geven hoe ze zich verhouden tot de drie polen, waartussen het spanningsveld ligt dat elk van de verhalen bepaalt; drie polen of posities: de mensen, God en de natuur.

Ten eerste de mensen; dat zijn vooral de gewichtige heren die on-eindig verstandig en deskundig zijn, maar evenzeer verachtelijk. Van hen keren Nescio en zijn personages zich af, of ze voelen zich eindelijk boven hen verheven. Hun kennis van zaken en hun activisme staan lijnrecht tegenover het niet-weten van Nescio en het nietsdoen van Japi de uitvreter, de titaantjes en het dichtertje. Want deze “aardige jongens” doen voornamelijk niets, dat wil zeggen: ze roken, drinken, praten en wandelen. ‘De mensen’ daarentegen zijn druk bezig met van alles en nog wat; ze sloven zich af en denken dat dat enig doel dient. “Ze tobben maar tot God ze wegdraapt [...] Tobben willen ze, blijven voorttobben.” Hoezeer Nescio en zijn personages zich echter ook van hen afkeren, ze vinden zich uiteindelijk temidden van hen terug, in het dal, “stakkerig wijs”.

Bij God zijn er twee mogelijkheden: ofwel “de God van hemel en aarde”, ofwel “de God van Nederland”. Die laatste is slechts een verlengstuk van die mensen waarvan we ons al hadden afgekeerd; die God is hun projectie: “hun warme eten is hun God” volgens Bavink. Dat is “de God van je tante” of “de God van allen die geen andere keus hebben dan werken of vervelen.” De *andere* God, de God van hemel en aarde, staat aan het andere uiterste. Tegenover de verachtelijke bestaanswijze van de mensen, staat “de absolute verhevenheid van God”. Die verhevenheid uit zich vooral in het feit dat God niets nodig heeft en dus ook niets wil: Hij stelt geen enkel doel, maar is de absolute doelloosheid. Daardoor staat Hij echter evenzeer op grote af-

stand van onze helden (of beter: heldjes: titaantjes). Weliswaar wanen zij zich soms even de kinderen Gods, ja zelfs God zelf – maar al snel beseffen ze dat deze doelloosheid voor ons niet is weggelegd. “God alleen heeft niks nodig. En dat is nu juist ‘t groote verschil tusschen God en ons.” God weet dat er geen doel is, “maar voor geen mensch is het weggelegd dit bij voortduring te beseffen.”

De aardige jongens worden onvermijdelijk tot het soort mensen die ze niet willen zijn, en zolang ze dat nog niet zijn, dromen ze soms even dat ze zijn als de God die ze nooit echt of duurzaam kunnen zijn.

Alleen de derde pool kan misschien nog enig soelaas bieden: de natuur. De natuur is een soort tussenpositie tussen de andere twee polen: enerzijds is ze net als de mensen: altijd in beweging, altijd strevend en bezig om iets voort te brengen. Anderzijds is zij dat in een oneindigheid (de oneindigheid van het altijd maar weer), de oneindigheid die elk streven van zijn doel en van zijn zin berooft. Enerzijds is zij als de mensen: altijd veranderlijk en vergankelijk; anderzijds is ze dat in een eeuwige kringloop die haar gelijkvormig maakt aan de eeuwigheid van God. Welnu: van die natuur zegt Nescio niet alleen voortdurend dat ze zich eindeloos herhaalt, maar ook: dat ze *niet weet*: de zee spoelt eindeloos haar golven aan het strand, “de zee die klaagt en weet niet waarom”; “de aarde [...] waaruit ’t kooren groeit, dat groen is en geel wordt en wordt gemaaid en de hoge garven staan op de geele stoppels, en de aarde weet er niet van”; en de lucht en het kanaal en de schemering en het licht zouden er altijd weer zijn, “en ze zouden nergens van weten”.

Zou dit niet-weten van de natuur misschien een hint zijn? Tussen het bezige en doelmatige schijn-weten van de mensen, en het eeuwige echte weten van de goddelijke doelloosheid, staat de natuur die van haar doelloosheid niet weet, ‘nescit’. Wat Nescio en zijn personages nastreven is uiteindelijk dit: eenvormig te worden met die natuur. Net als de natuur het streven te doen oplossen in doelloosheid en vooral: niet meer te weten: weten maakt alleen de pijn maar groter: *scientia auget dolorem*.

Het is bekend: Japi pleegt zelfmoord door van de spoorbrug van Nijmegen de Waal in te springen. Of beter: “Springen kon je het niet